

TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏ GEDƏN ÖZLƏŞMƏ PROSESİNİN TÜRKLƏR ÜÇÜN ORTAQ ÜNSİYYƏT DİLİ MƏSƏLƏSİNƏ TƏSİRİ

XIX əsrin ortalarından XX əsrin əvvəllərinə qədər davam edən mərhələ Osmanlı Türkçəsinin Yeniləşmə dövrü adlanır. Bu zaman kəsiyində istifadə edilən dil 1839-cu ildəki Tənzimat hərəkatından sonra ortaya çıxmış yeniləşən ədəbiyyatın dilidir. Belə ki, artıq XIX əsrin II yarısından başlayaraq Türkiyə ədəbiyyatı divan ədəbiyyatının çərçivəsindən çıxaraq qərbyönlümlü bir xarakter almağa başlamışdır.

Yüzilliklər boyunca islam mədəniyyətinin təsiri altında olan türk toplumu artıq Qərbdən gələn bir çox yeni dəyərlərlə tanış olaraq bəhrələnməyə başlamışdır. Cəmiyyətə yol açan bu yeni fikir axınları özünüifadə üçün yeni forma və vasitələr tələb edirdi. O zaman istifadə edilən rəsmi dil isə bu fikirlərin rahatlıqla aydın şəkildə ifadəsinə yol vermirdi. Bunun üçün də artıq yazı dilinin xalqın danışdığı dilə yaxınlaşdırılması zərurəti yaranmışdır. Həmin dövrdə fəaliyyət göstərən söz və fikir adamlarının səyi türk dilinin sadələşdirilməsinə, mətbuat dilinin yaranmasına, yazı dilinin xalqın anlama biləcəyi bir hala gətirilməsinə yol açmışdır.

1867-ci ildə Əli Suavi: “Qəzetləri İstanbul əhəlisinin işlətdiyi türkçə ilə yazaq”; 1871-ci ildə Əhməd Midhat: “Gəlin xalqımızın işlətdiyi dili millət dili edək” kimi şüarlarla çıxış edərək ətraflarına bir çox tərəfdaşlar yığmışdılar. Bu dövəmdə Ziya Paşa, Nəcib Asim, Rza Tofiq, Şəmsəddin Sami, Süleyman Paşa kimi ziyalılar dildə sadələşmənin olduqca gərəkli olduğunu əks etdirən çoxsaylı yazılarla çıxış edirdilər.

Tənzimatçılardan sonra gələn nəsil “Sərvəti Fünun” dərgisinin ətrafında toplaşan yazarlar oldu. “Ədəbiyyat-ı Cədidə” nəslinin nümayəndələrinin dil anlayışları fərqli oldu, elə ona görə də bu mərhələ dilin sadələşdirilməsi prosesinin ləngiməsinə səbəb oldu. Fransız ədəbiyyatına yaxından bələd olan “Sərvəti Fünun”un dövrü yazarları bu ədəbiyyatın məhsullarını nümunə olaraq dili insanın duyğu və düşüncələrini, geniş təsəvvürlərini bütün incəliyi və dərinliyi ilə ifadə edə biləcək bir vasitə kimi görürdülər. Onlar ehtiyac duyduqları ifadələri lüğətlərdən (xalqın dilindən yox!) götürüb işlədirdilər. Bu mərhələdə türk dilinə həm ərəb və farscadan, həm də fransızcadan bir çox kəlmə və deyimlər, fransız dilinin cümlə quruluşu olduğu kimi gətirildi.

Türk dilinin bu mərhələsində ikitirəlilik özünü göstərirdi. Dilin sadələşməsini labüd hesab edən Tənzimatçılarla buna qarşı çıxan Sərvəti Fünunçular arasında bir qarşıdurma hiss olunurdu və bundan da zərər çəkib geri düşən yenə də dil olmuşdur. 1911-ci ildə yaranan “Yeni lisan” hərəkatı tərəfdaşları dildə olan bu çəkişməyə son qoydular. Beləliklə də, Osmanlı türkçəsi dövrü başa çatıb yerini qərb türkçəsinə daxil olan bugünkü Türkiyə türkçəsinə verdi.

Dilin sadələşdirilməsi prinsipləri ilk dəfə olaraq 1911-ci ildə Ziya Göyöl, Ömər Seyfəddin, Əli Canib və həmfikirləri tərəfindən çıxarılan “Gənc qələmlər” dərgisində sistemli bir şəkildə ortaya

qoyuldu. Onlar milli bir ədəbiyyatın ancaq milli bir dillə yarana biləcəyini irəli sürən “Yeni lisan” hərəkatını başladılar. Həmin hərəkatın təməl prinsipləri aşağıdakılar oldu:

1. Yazı dilini danışiq dilinə yaxınlaşdırmaq, mümkün olduğu qədər İstanbul əhalisinin danışdığı kimi yazmaq;
2. Dilimizdəki ərəb və fars dilinə məxsus qrammatik qaydaları və bu yolla yaranan söz birləşmələrini istifadədən çıxarmaq (bəzi istisnalar olmaqla);
3. Tərkib hissələri ərəb və fars sözlərindən ibarət olacaq söz birləşmələrini belə türk dilinin qaydalarına uyğun şəkildə yaradaraq istifadə etmək;
4. Dilimizə keçmiş olan ərəb və fars sözlərini tələffüz edildiyi kimi yazmaq. Dili bütün alınma sözlərdən arındırmağa gərək yoxdur, elmi üslubda ərəbcədən gəlmiş olan terminlərdən istifadə edilməsinə davam etmək;
5. Başqa türk dillərindən söz almamaq;
6. Bu prinsiplərdən çıxış edərək milli bir dil və milli bir ədəbiyyat meydana gətirmək (4, s.42).

“Başqa türk dillərindən söz almamaq” fikrini haqlı hesab etmirik. Çünki digər türk dillərindən alınan sözlər həm milli mənşəli olub dildə türk leksik qatını genişləndirib mühafizə edərdi, həm də türklərin qarşılıqlı olaraq daha yaxşı anlaşmasını təmin edə bilirdi. Hətta, sözlərin və söz yaratma prosesindən əvvəl dilin qədim türk leksik qatını özündə əks etdirən şivələrinə (ağızlarına) müraciət etmək çox daha məqsədəuyğun olardı. Elbrus Əzizov “Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı” kitabında yazmışdır: “Ədəbi dilin lüğət tərkibi ilə müqayisədə dialekt leksikası daha mühafizəkarıdır. Dilin qədim leksik qatına aid olan sözlər şivələrin lüğət tərkibində daha çox qorunub saxlanılır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli olaraq, qədim türk leksikasının mühüm bir hissəsi şivələrin lüğət tərkibində qalmışdır (1, 222). Bu sahədə olan bütün son yenilikləri əks etdirib müasir tələblərə cavab verən “Azərbaycan dialektologiyası (2019)” dərsliyinin müəllifi Məhərrəm Məmmədov bu prosesi belə səciyyələndirmişdir: “Dialekt sözləri zaman-zaman ədəbi dilə keçmiş, norma səviyyəsinə yüksəlmiş, ədəbi dil leksikasını zənginləşdirən əsas mənbə olmuşdur...Ədəbi dillə ortaq leksika dialektlərdən ədəbi dilə keçmiş və norma hüququ qazanmış dialektizmlərdən ibarətdir; camış, kəl, kəlçə, dügə, yorğa, dolu, gülşad və s. (3, s.87)”

8 may 2020-ci il tarixində BDU-nun Filologiya fakültəsinin Tələbə Elmi Cəmiyyətinin nəzdində fəaliyyət göstərən Türkoloji Dərnək tərəfindən təşkil olunmuş “Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili” adlı virtual konfransa ABS-dan qatılan Miçigan Dövlət Universitetinin professoru Timur Kocaoğlu məruzəsində belə bir fikri vurğuladı: “Digər türk dillərində müəllim sözünü qarşılığı olaraq dikici ifadəsi işlənir. Türkiyə Türkcəsində yeni süni söz yaratmaq yerinə bu ifadəni götürüb istifadə etsə idilər daha məqsədəuyğun olardı və bütün türk dillərində də anlaşılardı”.

Şükrü Haluk Akalın “Türkçənin bugünkü problemləri” məqaləsində haqlı olaraq türk dilində olan bəzi qüsurlu məqamları qeyd etmişdir: “Yeni anlayış və məhsullara dilimizin mənbələrindən yararlanaraq qarşılıq tapmaq lazımdır. Bu həm dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirər, həm də dilin elmi üslubunun inkişafına müsbət təsirini göstərir. ...show, konsensus, efir tipli sözlər türk dilində qarşılığının olmasına baxmayaraq, yenə də işlənməkdədir. Necə ki əvvəlki dövrlərdə günəş sözü varkən ərəbcədən şəms, farscadan xurşid, afitab sözləri alınaraq istifadə edilmişdir. Türk dilində dəyişim, dönüşüm sözləri varkən transformasyon sözü işlədilir və müxtəlif şəkillərdə tələffüz olunur (5).”

Tofiq Hacıyev “Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili” kitabında yazmışdır: “Bir-birini tanımaq, bir-birinə yardım göstərmək bir-birini anlamaqdan, dil ünsiyyətindən başlayır. Dil ünsiyyəti, dil əlaqəsi təkcə iqtisadi, mədəni, siyasi münasibətləri sahmana salmaq üçün yox, həm də türkün “varımı olmaq” və “yoxmu olmaq” suallarına cavab verməkdir (2, s. 225)”. Bu gün dünya türklərinin sərbəst şəkildə bir-biri ilə ünsiyyət saxlaya bilməsi, türk alimlərinin bir araya gələrək fikir mübadiləsi edə bilməsi çox sevindirici bir haldır. Artıq türk sevdalıları özlərini türk dünyasının ayrılmaz bir hissəsi hesab edə bilirlər. Biz bu anların dəyərini bilib əl-ələ verməyi, birlikdə doğru nəticələrə gəlməyi bacarmalıyıq. Çünki “Tarixi unudanlar onu bir daha yaşamağa məhkumdurlar”-deyiblər.

Bir əsrdən çoxdur ki türklər üçün ortaq ünsiyyət dili məsələsi öz aktuallığını saxlamaqdadır. Bu problem nəinki türkoloq, filoloq, dilçi-alimlərin, həm də digər sahələrdən olan insanların diqqət mərkəzinə gəlməkdədir. Elə məsələyə də əgər dövlət səviyyəsində baxılırsa, siyasi xadimlər qarışıb öz mənəvi və maddi dəstəklərini əsirgəməzlərsə onun müsbət şəkildə öz həllini tapacağını gözləmək olar.

Tofiq Hacıyev və onun bu sahədəki bütün fikirlərini dəstəkləyən türkoloq-alimlər nəsli hesab edirlər ki, türklər üçün ortaq ünsiyyət dili mövqeyində Türkiyə türkçəsi çıxış edə bilər. Çünki bu dilin arxasında olan Türkiyə Respublikasının mövqeyi həm iqtisadi qüdrətinə, həm də əhalisinin sayına görə buna imkan verir. Türkiyədə keçirilən dil bayramı və qurultayları, simpozium və konfransları dilə olan qayğı və diqqəti ifadə edərək bu prosesə də böyük dəstək vermiş olur.

Ancaq hesab edirik ki, bugünkü gün türk dilçi-alimləri əvvəlcə özlərinə yardımçı olmağı bacarmalıdırlar ki, daha sonra bu sahədə digər türk xalqlarına əl uzada bilsinlər. Məsələn, ağ sözünü “bəyaz”la, qara sözünü “siyah”la, günaydın sözünü “hayırlı sabahlar”la və s. əvəz etməyə heç bir ehtiyac olmadığını düşünürük. Tofiq Hacıyevin də qeyd etdiyi ki, biz “rozetsiz, randevusuz, direktsiz” türk dilinin ortaq ünsiyyət dili mövqeyinə gəlməsini istəyir və dəstəkləyirik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 354 səh.
 2. Hacıyev T. Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili. Bakı, “Təhsil”, 2013, 248 səh.
 3. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyasına dair mühazirələr (metodik vəsait). “Zərdabi LTD”MMC, Bakı 2011, 104 səh.
- Türk dilində
4. Mustafa Özkan. Türk dilinin gelişme alanları ve eski Anadolu türkçesi. İstanbul, Filiz kitabevi, 1995, 749 səh.
 5. Şükrü Haluk Akalın. Türkçenin güncel sorunları. Makale, Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi, 2019.

XÜLASƏ

Məqalədə Türkiyə türkçəsindəki purizm (özləşmə) siyasətinin başlanılması prosesini yetişdirən tarixi şəraitdən və bu hərəkətin ilkin şərtlərindən bəhs olunur. Uzun illərdir dilçi-alimləri, türkoloqları düşündürüb məşğul edən “türklər üçün ortaq ünsiyyət dili” məsələsi bu gün də gündəmdədir. Bu rolda ən çox Türkiyə türkçəsinin olması səsləndirilir. Buradan da çıxış olunaraq müasir türk dilini çoxsaylı süni sözlərlə yükləyən purizm (özləşmə) siyasətinin nəticələrini təhlil etməmək qaçılmaz hala gəlir. Artıq bir əsrdən çoxdur ki dildə başlatılan siyasətin bir çox üstünlükləri olduğu kimi, çatışmazlıqları da vardır.

Açar sözlər: dil, türk, ortaq, özləşmə, ünsiyyət, leksik qat